

ГЕНЕЗА ВЕКСЕЛЯ ЯК БОРГОВОГО ЦІННОГО ПАПЕРА

Досліджуються окремі питання формування векселя як боргового цінного паперу у вітчизняній та іноземних правових системах.

Ключові слова: вексель, цінні папери.

Исследуются отдельные вопросы формирования векселя как долговой ценной бумаги в отечественной и иностранных правовых системах.

Ключевые слова: вексель, ценные бумаги.

Some questions dealing with the the formation of a bill of exchange as a promissory note are being investigated in domestic and foreign legal systems.

Key words: promissory note, securities.

Правонаступництво зв'язків між сучасними та історичними типами векселів дає змогу зрозуміти основні причини та прогнозувати можливі напрями подальшої еволюції векселя як боргового цінного папера. Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, слід вказати на те, що монографічні дослідження генези векселя як боргового цінного папера відсутні. Питання про те, коли і чому з'явився вексель, не втратило актуальності і залишаються дискусійними. Як відомо, перші дослідження питання виникнення цінних паперів, у тому числі векселя, розпочали юристи Німеччини в ХІХ ст. Пізніше загальні питання еволюції векселя досліджували М.М. Агарков, Н.Й. Нерсесов, П.П. Цитович, Г.Ф. Шершеневич, С.М. Бервено, В.Л. Яроцький, В.М. Гордон, С.З. Мошенський та інші. Проте існує досить мало праць, які б ставили за мету дослідження питання про період та причини формування векселя саме як боргового цінного папера, а не зобов'язання.

Аналіз юридичних досліджень дає змогу погодитися з Л.В. Можаявим, який підкреслював, що найбільш поширеним є припущення про те, що вексель виник в Італії у ХІІ ст.¹ Водночас і сьогодні окремі дослідники ставлять під сумнів дослідження П.П. Цитовича, у якому обґрунтовано час, місце та умови виникнення векселя². Наприклад, В.А. Белов вважає, що вексель з'явився ще в стародавньому Вавілоні на зламі ХІ–ХІІ ст.³ На думку В.Н. Урукова, перші векселеподібні зобов'язання виникли ще в римському праві. При цьому першим векселе-

© МИРОСЛАВСЬКИЙ *Сергій Володимирович* – кандидат юридичних наук, доцент Української академії банківської справи Національного банку України

подібним документом він вважає хірограф, а стипуляцію він виділяє як зобов'язання, яке повністю співпадало з вексельним⁴.

В юридичній літературі описано також інші теорії походження векселя, зокрема античну теорію походження векселя, сутність якої полягає в припущенні, що вексель як засіб переказу грошей був відомий ще в стародавній Греції; теорію арабського походження векселя, яка ґрунтується на припущенні, що вже в X ст. використовували кредитні інструменти, подібні до векселя, а також інші теорії⁵. Не вдаючись до поглибленого аналізу аргументів, які наводяться в юридичній літературі на підтвердження згаданих теорій, вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що інструменти, описані в наведених теоріях, подібні тільки за окремими функціональними властивостями, які притаманні сучасному зобов'язанню, вміщеному у векселі. Але, на нашу думку, вказані інструменти неможливо повною мірою охарактеризувати через ознаки цінного папера, які було напрацьовано практикою ділового обороту значно пізніше, а саме – в періоди, на які слушно вказують у своїх дослідженнях П.П. Цитович⁶ та Г.Ф. Шершеневич⁷. Саме тому, на нашу думку, зазначені векселеподібні інструменти можуть розглядатися виключно як прототипи вексельного зобов'язання, а не історичні типи векселя – боргового цінного папера.

Отже, теорії походження векселя сконцентровані навколо прототипів зобов'язання, схожого на те, яке вміщено у сучасному векселі, при цьому значно менша увага приділяється питанню формування ознак векселя як боргового цінного папера.

Традиційно в юридичній літературі (дослідження С. Н.Бервено, В. Л. Яроцького⁸, П. П. Цитовича⁹, С. З.Мошенського¹⁰) виділяють три періоди розвитку векселя: італійський, французький та німецький. Такий підхід в основному обґрунтовується територією певної держави та законодавством такої території, яке регулювало вексельний обіг протягом певного історичного часу. З огляду на це слід погодитися з думкою А.В. Белова, який вважає, що більш правильним було б говорити про історичні типи векселя, кожний з яких певний час займав панівне положення, але це зовсім не означає, що панівний тип не існував без суміжних¹¹. Водночас не можна погодитися з думкою А.В. Белова про те, що італійський, французький та німецький типи векселів виникли майже одночасно¹². Адже наукові дослідження з цього питання, проведені С.З. Мошенським, Н.Й. Нерсесовим, П.П. Цитовичем, Г.Ф. Шершеневичем, вказують на прогресивний характер векселя, який еволюціонував у часі, що, на нашу думку, і зумовило панівне становище того чи іншого історичного типу векселя протягом певного періоду. В сучасній юридичній літературі іноді наводяться приклади існування документів, які були відомі до періоду «офіційної» появи перших векселів у Італії і нагадували цінний папір – вексель.

Про такі випадки писав Н.Й. Нерсесов. Він, зокрема, вказував, що у різних стародавніх народів існували так звані безіменні знаки, які нагадують і можуть бути прообразом цінних паперів, насамперед чергу векселів. Це дерев'яні марки в Афінах часів Перікла, які при пред'явленні мали оплачуватися з державної скарбниці зазначеною в марках сумою. Це *ondegui*, що в перекладі означає «папір, який має циркулювати» у стародавніх індусів, що був відомий їм ще задовго до приходу Олександра Македонського. *Ondegui* являв собою тратту від банкіра на самого себе в обмін на попередньо передану банкіру суму. Така тратта циркулює з рук до рук, поки не повернеться до банкіра для оплати. Це *manre* у євреїв, які мешкали в Польщі тощо¹³.

Зустрічається також думка, що середньовічне європейське право зазнавало значного впливу ісламського права, звідки й було запозичено інститут векселя. Найбільш ґрунтовно висвітлює факти існування прототипів векселя в ісламських країнах сходу С.З. Мошенський, який дослідив такі давні кредитні інструменти, як суфтаджа і хавала, що містили окремі ознаки, характерні для сучасного векселя та чека¹⁴.

Дослідження Н.Й. Нерсесова, Г.Ф. Шершеневича, Д.І Мейєра, В.М. Гордона, А.В. Белова, С.М. Бєрвєно, В.Л. Яроцького, Ю.М. Мороза, С.З. Мошенського та інших дають змогу синтезувати риси, що характеризували той чи інший історичний тип векселя, та визначитись із значенням появи та зміни цих рис для формування ознак векселя як боргового цінного папера. При цьому, зважаючи на мету дослідження, ми маємо певною мірою відійти від детальних періодизацій історичного дослідження векселя загалом і обмежитись аналізом тільки тих історичних рис векселя, які прямо стосуються формування векселя як боргового цінного папера в його сучасному вигляді. Спираючись на періодизацію С.З. Мошенського, ми пропонуємо виділити основні риси прототипів векселя в його узагальненому розумінні: векселя італійського типу, векселя французького типу та векселя німецького типу, зважаючи на те, що вони є найбільш дослідженими і найменш спірними в юридичній літературі, що дає змогу проаналізувати їх з позиції становлення векселя як боргового цінного папера.

Щодо загальних рис прототипу векселя, на нашу думку, можна виділити таке. По-перше, прототип векселя не існує як уніфіковане, стабільне історичне явище, а являє собою збірне поняття, оскільки не має єдиного (типового) вигляду та існує в доіталійському періоді становлення вексельного права у різних народів на різних територіях під виглядом хірографа, синграфа, фейцянь, тамге тощо. По-друге, прототипи векселя переважно є правочинами, мають договірний характер і зводяться до боргового зобов'язання. По-третє, прототип векселя не має однозначно грошового характеру (міг оплачуватись речами), втілене в ньому зобов'язання не характеризується безумовністю. По-четверте, прототип векселя не має однозначного вигляду паперового документа та існує в різних формах (глиняні таблички, марки, усна обіцянка, лист). По-п'яте, прототип векселя має значення засобу доказування, у той час як сучасний цінний папір – вексель є засобом доказування тільки після втрати ним статусу цінного папера, а до такої втрати в ролі засобу доказування стосовно втілених у ньому прав не виступає, оскільки ці права є безспірними, зважаючи на те, що вони забезпечені безумовним обов'язком вексельного боржника. По-шосте, для прототипів векселя обов'язкове значення мають підстави видачі та існує нерозривний зв'язок із ними.

Аналіз розглянутих характеристик прототипів векселя дає змогу вказати на відсутність майже всіх ознак векселя як боргового цінного папера. Серед родових ознак цінного папера окремим прототипам векселя належить хіба що характеристика документа. Але як документ такі прототипи векселя, як хірограф та фейцянь, більше нагадують договір. Водночас важливою характеристикою прототипу векселя є спроба поєднання в ньому зобов'язання та документа, що є передумовою формування дуалізму юридичної природи цінних паперів як таких. Крім того, різні прототипи векселя характеризувались однією чи декількома особливостями їх індивідуальної природи, правил їх видачі та обігу, а також правилами погашення, що в майбутньому було використано при формуванні ознак векселя як цінного папера. Наприклад, діловим документам давньовавілонської епохи був

властивий суворий формалізм, який поєднувався із лаконізмом та юридичною точністю формулювань¹⁵. Але, на нашу думку, навряд чи цього достатньо для віднесення їх до цінних паперів, хоча, безперечно, ці властивості в майбутньому було використано для формування законодавства про вексельний обіг, яке, у свою чергу, вплинуло на формування ознак і самого вигляду векселя як цінного папера.

Узагальнення основних характеристик векселів італійського періоду, раніше описаних у юридичній літературі, дає можливість стверджувати, що основними недоліками цього історичного типу векселя як боргового цінного папера є його нездатність вільно передаватись від однієї особи до іншої без спеціальної згоди і тільки в момент платежу за допомогою сконтрації можливість заміни кредитора допускалась. Іншим недоліком є тісний зв'язок з ярмарковою торгівлею, оскільки інші «неярмаркові» векселі розглядались як такі, що перебувають поза межами правового поля, тобто вважались такими, що не мають основних характеристик векселя як боргового цінного папера.

Таким чином, італійський тип векселя позбавлений таких основоположних для векселя ознак, як публічна достовірність і оборотоздатність, не сформовано окремий юридичний статус векселя як цінного папера, і за своїми юридичними характеристиками вексель італійського типу більше нагадує специфічну форму договору. Напевно, саме тому в літературі вексель італійського типу розглядався в основному як договір.

За свідченням Г.Ф. Шершеневича, віднесення векселя до консенсуальних римських договорів ослаблювало значення форми векселя. Пізніше саме французькі юристи відмовились від ототожнення векселя із договором купівлі-продажу, договором міни чи особистого найму, але були схильні розглядати вексель як особливий вид мінового договору – *contrat de change*¹⁶.

Недоліками французького типу векселя є те, що він не втратив зв'язок з розпискою і вимагав обов'язкової вказівки на підставу своєї видачі. Крім того, сфера використання векселя цього типу тісно пов'язується з торгівлею. Незважаючи на цей недолік, вексель саме французького типу остаточно сформувався як цінний папір і мав усі необхідні ознаки, що відділяють його як борговий цінний папір від речей, договорів, грошей і зобов'язань. Щодо підстави видачі, то слід пригадати, що навіть на сучасному етапі розвитку вексельного права вимоги про товарність векселя закріплюються на законодавчому рівні, що, однак, не позбавляє вексель статусу цінного папера.

Таким чином, навіть з урахуванням розглянутих вище недоліків, французький тип векселя має всі необхідні ознаки, через які характеризують цінний папір. Саме на цьому етапі остаточно сформувався дуалізм юридичної природи векселя (поєднання речових засад із зобов'язальними) в одному правовому явищі, яке набуває статусу документа, що переносить право з паперу шляхом передачі права на папір за допомогою індосамента, формуються формалізм, публічна достовірність векселя та здійснюється відмежування векселя від договору та зобов'язання. Нерозвинутість абстрактності векселя як цінного папера, на нашу думку, не є істотною перешкодою для визнання за французьким типом векселя статусу боргового цінного папера.

Описані у вищезазначених дослідженнях характеристики німецького типу векселя вказують на те, що, як цінний папір, вексель було сформовано у так званий «французький період». Німецький тип векселя демонструє його модернізацію, спрямовану на легалізацію його раніше виявлених функцій і властивостей як цінного папера.

Отже, можна припустити, що італійський тип векселя фактично не має всіх характерних для цінного папера родових ознак, які вперше з'являються тільки у векселі французького типу. З цього випливає, що вексель як борговий цінний папір вперше з'явився саме у Франції, а не в Італії, як було прийнято вважати.

Порівнюючи підхід до правового регулювання французького та німецького типів векселів з особливостями правового регулювання векселя та його обігу за чинним законодавством України, можна припустити, що зміни в підходах до правового регулювання векселя як цінного папера зумовлюються двома основними факторами: по-перше, рівнем розвитку економічних зв'язків, які висувають ті чи інші вимоги до особливостей правового регулювання та визначення векселя як цінного папера; по-друге, рівнем розвитку інформаційних технологій, які можуть спровокувати бездокументарний вигляд майбутнього векселя або навіть його витіснення іншими сучасними засобами, такими, як банківські картки тощо.

Подальшими напрямками наукового дослідження даної наукової проблеми є виявлення національних особливостей інтерпретації векселеподібних боргових зобов'язань та дослідження напрямків реформування застосування векселів у боргових відносинах.

1. *Можаяев Л.В.* Правовое регулирование векселя и вексельного обращения в законодательстве РФ: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – С. 24. **2.** *Цитович П.П.* Труды по торговому и вексельному праву: В 2 т. – М., 2005. – Т 2 : Курс вексельного права. – 2005. – С. 18–24. **3.** *Белов В.А.* Очерки по вексельному праву. – М., 2000. – С. 16. **4.** *Урюков В.Н.* Правовое регулирование векселя в российском гражданском праве. – СПб., 2004. – С. 16. **5.** *Мошенський С.З.* Еволюція векселя: Монографія. – К., 2005. – С. 13, 14. **6.** *Цитович П.П.* Цит. работа. – С. 35. **7.** *Шершеневич Г.Ф.* Курс торгового права: В 4 т. – М., 2003. – Т. III : Вексельное право. Морское право. – 2003. – С. 32. **8.** *Бервено С.Н., Яроцкий В.Л.* Правовое регулирование вексельного обращения в Украине. – Х., 2001. – С. 9. **9.** *Цитович П.П.* Цит. работа. – С. 23. **10.** *Мошенський С.З.* Цит. праця. – С. 167. **11.** *Белов В.А.* Цит. работа. – С. 34. **12.** Там само. **13.** *Нерсесов Н.О.* Избранные труды по представительству и ценным бумагам в гражданском праве. – М., 2000. – С. 150, 152. **14.** *Мошенський С.З.* Цит. праця. – С. 68–86. **15.** Там само. – С. 26. **16.** *Шершеневич Г.Ф.* Цит. работа. – С. 47.